

Koran in njegovi najstarejši rokopisi

1. UVOD

Kakor večina verskih besedil je bil tudi Koran sčasoma zapisan. Ker je Koran nastal v prvi polovici 7. stol., so njegovi najstarejši rokopisi, ki so se nam ohranili, napisani na pergamentu, ki je bil spet v kodeks, najpogostejšo obliko vezave rokopisov v pozni antiki. Ta prispevek najprej predstavi islamsko pripoved o zapisu Korana v rokopise, nato pa predstavi nekatere najzgodnejše rokopise Korana, ki so se nam ohranili.

2. ISLAMSKA TRADICIJA

Islamska tradicija ne podaja enotne pripovedi o stanju Korana ob Mohamedovi smrti. Ğalāl al-Dīn al-Suyūṭī (umrl 911/1505)¹, pisec enega najbolj znanih kompendijev koranskih znanosti *Izpopolnjenje v koranskih znanostih* (arab. *al-Itqān fī ‘ulūm al-qur’ān*), podaja tri mnenja, ki jih je poznal iz islamske tradicije (2019, 1:112). Po prvem, ki ga tradicija pripisuje Zaydu b. Tābitu (u. 45/655), Koran še ni bil »zbran« (mağmū‘) na enem mestu ob smrti preroka Mohameda. Nato al-Suyūṭī podaja drugo mnenje, ki ga je vzel od al-Ĥākima al-Naysābūrīja (321–405/933–1014), po njem je bil Koran »zbran« trikrat: za časa življenja preroka Mohameda, za časa vladanja Abū Bakra (10–12/632–634) in za časa vladanja ‘Utmāna (23–32/644–656). Tretje mnenje, ki ga predstavi al-Suyūṭī, pravi, da je bil Koran sicer zapisan (*maktūb*) že za časa življenja preroka Mohameda, da pa še ni bil zbran (*mağmū‘*) na enem mestu. Različna mnenja o tem, v kakšnem stanju je bil Koran ob smrti preroka Mohameda, onemogočajo, da bi lahko z gotovostjo trdili kar koli o tem.

V islamski tradiciji se nam je ohranil naslednji hadis o prvih rokopisih celotnega Korana:

Mūsā b. Ismā‘īl nam je povedal po Ibrāhīmu b. Sa‘du, Ibn Šihāb nam je povedal po ‘Ubaydu b. al-Sabbāqu, da je Zayd b. Tābit, naj bo Bog zadovoljen z njim, rekel: »Abū Bakr je poslal pome, ko so bili borci pri al-Yamāmi ubiti in ko je bil z njim ‘Umar b. al-Ḥaṭṭāb. Abū Bakr, naj bo Bog zadovoljen z njim, je rekel: ‘Umar je prišel k meni in rekel: *Žrtve so bile velike na dan bitke pri al-Yamāmi med recitatorji Korana (qurrā’ al-Qur’ān) in bojim se, da bodo postale še večje med recitatorji Korana na drugih bojiščih in da bi tako bil velik delež Korana izgubljen. Menim, da bi moral naročiti, da zberejo Koran.* ‘Umarju sem rekel: *Kako naj naredim nekaj, česar Božji poslanec, naj ga Bog blagoslovi in mu nakloni mir, ni naredil?* ‘Umar je rekel: *Pri Bogu, to je nekaj dobrega!* ‘Umar je nenehno prihajal k meni, dokler ni Bog naredil, da sem sprejel to in menil kakor ‘Umar. ‘« Zayd je rekel: »Abū Bakr je rekel: *‘Ti si moder mož in o tebi nimamo dvomov. Ti si že pisal razodetje (al-wahy) Božjega poslanca, naj ga Bog blagoslovi in mu nakloni mir. Sedaj poišči Koran in ga zberi.* ‘Pri Bogu, ko bi mi naročili, da premaknem goro, bi ne bilo težje od tega, kar mi je naročil glede zbiranja Korana. Rekel sem: *Kako to, da boš naredil nekaj, česar Božji poslanec, naj ga*

¹ Ko podajam dve letnici, ki ju ločim s poševnico, se prva navezuje na islamski koledar, druga pa na gregorijanskega.

Bog blagoslovi in mu nakloni mir, ni storil?' Rekel je: 'Pri Bogu, to je vendar nekaj dobrega.' Abū Bakr je nenehoma prihajal k meni, dokler ni Bog naredil, da sem sprejel in menil tako kakor Abū Bakr in 'Umar, naj bo Bog zadovoljen z njima. Poiskal sem Koran ter ga zbral iz palmovih vej, majhnih kamnov ter iz spomina ljudi, vse dokler nisem našel konca sure al-Tawba (9) pri Abū Ḥuzaymu al-Anṣārīju in pri nikomer drugem: 'Poslanec je prišel k vam izmed vas. Skrbi ga, kaj trpite' (Q 9, 128) in preostalo besedilo vse do konca sure Barā'a.² Listi (*ṣuḥuf*) so bili pri Abū Bakru, dokler ni umrl. Nato so bili pri 'Umarju vse njegovo življenje, nato pa pri Ḥafsi bint 'Umar, naj bo Bog zadovoljen z njo.«

(al-Buḥārī *ṣaḥīḥ*, »Kitāb al-Faḍā'il al-Qur'ān« (66), »Bāb ḡam' al-Qur'ān« (3), 3:392-393)

Čeprav so številni raziskovalci – začenši s Schwallyjem v delu *Geschichte des Qorāns* (Nöldeke, Schwally, Bergsträsser in Pretzl 2013, 223–34) – zavračali pristnost tega hadisa, je treba opozoriti, da omogoča dober vpogled v kolektivni spomin o tem, kako je nastal prvi rokopis in kako so prvi muslimani prenesli oznanilo preroka Mohameda. Harald Motzki je izvedel obsežno analizo tega hadisa in ugotovil, da je prešel v obtok najpozneje v prvi četrtini 8. stoletja, ni pa izključil možnosti, da je še starejši (2001, 29–30). To jasno kaže, da je bil Koran po muslimanski tradiciji z začetka osmega stoletja za časa življenje preroka Mohameda razpršen med prvimi privrženci Mohameda in je bil napisan na podlagah, ki kažejo, da ni bil shranjen na enem mestu. To nakazuje, da prerok Mohamed ni izdelal ali naročil izdelave rokopisa Korana. Malo verjetno je, da bi islamska tradicija iz začetka 8. stol. »pozabila«, da je Mohamed naročil zapisati Koran v en sam rokopis. Čeprav poročilo vsebuje nekaj nezanesljivih prvin in je bilo morda prirejeno na neki točki ob koncu sedmega ali na začetku osmega stoletja, kljub temu kaže, da ni bilo nič nepričakovanega trditi, da je bil Koran takoj po Mohamedovi smrti razpršen med prvimi muslimani in da je šele s postopkom zbiranja (√ḡm'), ki je bil izpeljan po smrti preroka Mohameda, sčasoma nastal *textus receptus* Korana.

Tradicija pravi, da je druga faza zbiranja Korana potekala v kalifatu 'Utmāna:

Mūsā b. Ismā'il nam je povedal, Ibrāhīm nam je povedal, Ibn Šihāb nam je povedal, da je mu Anas b. Malik povedal, da je Ḥuḍayfa b. al-Yamām šel pred 'Utmāna, ko so bili ljudje iz Sirije in Iraka na vojaški odpravi, da bi osvojili Armenijo in Azerbajdžan. Ḥuḍayfa je bil prestrašen zaradi njihovih nesoglasij glede recitiranja (*al-qirā'a*) Korana. Ḥuḍayfa je rekel 'Utmānu: »O poveljnik vernikov, pomiri to skupnost, preden se začne kregati glede svetega spisa (*al-kitāb*), kot se to Judje in kristjani.« 'Utmān je poslal po Ḥafšo z besedami: »Pošlji nam liste (*al-suḥuf*) in prepisali jih bomo v rokopise (*al-maṣāḥif*) in ti jih nato vrni.« Ḥafša jih je poslala k 'Utmānu. Naročil je Zaydu b. Tābitu, 'Abd Allāhu b. Zubayru, Sa'īdu b. al-Āsu in 'Abd al-Raḥmānu b. al-Ḥārīṭ b. Hišāmu in so jih prepisali (*nasaḥūhā*) v rokopise. 'Utmān je rekel skupini treh Kuraišev mož: »Če se vi in Zayd b. Tābit ne strinjate glede česar koli iz Korana, to zapišite v jeziku Kuraišev, kajti razodelo se je v njihovem jeziku.« Delali so, dokler niso listov prepisali v rokopise. 'Utmān je liste vrnil Ḥafsi in v vsako provinco poslal rokopis, ki so ga prepisali. Ukazal je, naj zažgejo tisto, kar je drugačno od Kur'āna na katerem koli listu ali v rokopisu.

(al-Buḥārī *ṣaḥīḥ*, »Kitāb al-Faḍā'il al-Qur'ān« (66), »Bāb ḡam' al-Qur'ān« (3), 3:393)

To izročilo govori o nastanku 'uṭmānske recenzije Korana in rokopisov, ki so bili poslani v province islamskega sveta. Cilj 'uṭmānske recenzije je bil nadomestiti konkurenčne

² Drugo ime za isto suro.

recenzije in rokopise Korana. Drugi viri islamske tradicije navajajo imena mest, ki so prejela kopije te 'uṭmānske recenzije. Nadalje dodajajo, da vsi niso sprejeli 'uṭmānske recenzije Korana in da je bilo nasprotovanje še posebej ostro v Kufi, kjer se je recenzija Ibn Mas'ūda uporabljala tudi po uradni razglasitvi 'uṭmānske recenzije (Jeffery 1937, 21). To kaže, da so pred 'uṭmānsko recenzijo Korana drugi spremljevalci preroka Mohameda sestavili svoje rokopise, ki so bili nekoliko drugačni od 'uṭmānske recenzije. Arthur Jeffery (1937, 14) je s preučevanjem islamske tradicije o rokopisih spremljevalcev prepoznal petnajst recenzij oz. rokopisov, ki so pripadali prvi generaciji Mohamedovih privrženecv, in trinajst recenzij, pripisanih drugi generaciji Mohamedovih privrženecv. Poleg informacij o recenziji Ibn Mas'ūda je tradicija ohranila precejšnje število informacij o recenziji Ubayya b. Ka'ba (umrl je med letoma 19–35/640–656) in Abū Mūsā al-Aš'arija (umrl je pribl. leta 42/662–63). Razlike med 'uṭmānsko recenzijo in drugimi tremi recenzijami so po islamski tradiciji najbolj očitne v vrstnem redu sur in uporabi alternativnih izrazov ali dodatnih besed. Recenzija Ibn Mas'ūda ni vsebovala sure al-Fātiḥa (1. sura) in zadnjih dveh sur *textus receptus* (Nöldeke, Schwally, Bergsträsser in Pretzl 2013, 246), medtem ko naj bi recenzija Ubayya b. Ka'ba vsebovala še dve dodatni suri. Veliko število muslimanov je sprejelo 'uṭmānsko recenzijo, ki je postala kanonična različica Korana in danes edina uporabljana različica.

Po pričevanju klasičnih islamskih virov torej Koran še ni bil zbran v enem rokopisu za časa življenja preroka Mohameda. Iz poročila o zapisu Korana v en rokopis za časa vladanja Abū Bakra je mogoče sklepati, da je bil Koran za časa življenja preroka Mohameda zapisan na podlage, ki so bile pri roki (palmove veje, kamni itd.), in da so verniki veliko delov Korana znali na pamet. Zbiranje in zapisovanje Korana v en rokopis, ki bi vseboval celoten Koran, naj bi bila iniciativa Abū Bakra, ki je to naredil na predlog Umarja. Povod za ta zapis naj bi bile velike žrtve med recitatorji Korana in strah, da bi se Koran izgubil.

Iz dejstva, da so se tudi za časa kalifa 'Uṭmāna muslimani na frontah prepirali o tem, kako točno je treba recitirati Koran, lahko sklepamo, da je recenzija, narejena pod Abū Bakrom, imela omejen vpliv. Čeprav je zelo verjetno, da bi si kalif želel imeti pri sebi kopijo Korana, je skoraj gotovo vzporedno ob tej kalifovi recenziji obstajalo še nekaj recenzij Korana, ki so jih pripravili drugi spremljevalci preroka Mohameda in so se razširile med takratnimi muslimani. To je navsezadnje tudi napeljalo 'Uṭmāna, da poseže vmes in poenoti različice rokopisov Korana, ki so krožile med muslimani na bojiščih. Islamska tradicija govori o tem, da je v nekaterih mestih 'Uṭmānova recenzija sprva naletela na številna nasprotovanja, saj so bili ljudje navajeni slediti drugim recenzijam Korana, ki so se ustalile v teh mestih pred 'Uṭmānovim projektom poenotenja, kakršna je Ibn Mas'ūdova recenzija v Kūfi.

3. MATERIALNI VIRI

Islamska zgodovinopisna tradicija o zapisu prvih rokopisov Korana pa ni edini vir o najzgodnejših rokopisih Korana. Ohranilo se nam je namreč nekaj primerov rokopisov Korana iz 7. stol. Velika večina ohranjenih rokopisov, ki so nastali v prvih treh stoletjih islama, izvira iz ene izmed štirih skladovnic rokopisov. Te štiri skladovnice koranskih rokopisov so shranjene v znanih mošejah v središčih islamskega sveta. Nastale so, ker verniki niso želeli uničiti rokopisov, ki so jih dolga leta uporabljali, a so na neki točki postali neuporabni oziroma so jih za liturgično uporabo zamenjali novejši rokopisi. Verniki so stare rokopise, ki jih niso več uporabljali, shranili v skladovnice, ki so imele podobno funkcijo kot genize v sinagogah. Dejstvo, da je bil posamezni rokopis shranjen v neki skladovnici, ne pomeni, da je tudi nastal v mestu, kjer je skladovnica.

Mošeje s štirimi skladovnicami so v Damasku, Fuṣṭātu oz. starem Kairu, Kairouanu in v Sani. Skladovnica v Damasku je del velike umajadske mošeje in je shranjena v majhni kapeli,

imenovani *qubbat al-ḥazna*. Skladovnica je hranila rokopise v različnih jezikih (arabski, sirski, grški, koptski, armenski, gruzijski, hebrejski), med njimi tudi rokopise Korana. Skladovnica oz. kapela je zanimanje vzbudila proti koncu 19. stol., ko so tja hodili evropski zbiratelji rokopisov in rokopise iz nje prenesli v študijske centre po Evropi (predvsem v Pariz, Berlin, Tübingen in Cambridge). Večino preostalih rokopisov so otomanski oblastniki na začetku 20. stol. prenesli v Istanbul, kjer so še danes shranjeni (večinoma v palači Topkapı). Za zdaj rokopisi iz Istanbula ostajajo slabo poznani, saj so težje dostopni raziskovalcem z evropskih in ameriških univerz, zato se večinoma še vedno naslanjajo na fotografije izbranih rokopisov, ki jih je leta 1920 posnel Gotthelf Bergsträsser. Sicer se v zadnjih desetletjih razvija turško preučevanje rokopisov Korana, saj tamkajšnji izvedenci lažje dostopajo do zbirke v palači Topkapı. Nazadnje velja dodati, da je nekaj rokopisov iz skladovnice v Damasku tam tudi ostalo. (Cellard 2019, 670–671; Radiciotti in D'Ottone 2008)

Skladovnica v Fuṣṭāṭu oz. starem Kairu je bila del mošeje 'Amra b. al-Āṣa, a ni dobro znano, kje so bili hranjeni rokopisi. Če gre verjeti Jean-Josephu Marcelu (1776–1854), so bili hranjeni v podzemnem hodniku mošeje stran od sonca. Rokopise so vse od konca 18. stol. odnašali zahodni zbiratelji rokopisov, tako da je do sredine 20. stol. velik del skladovnice že bil razpršen po različnih zbirkah v evropskih mestih, največ v Parizu in Sankt Peterburgu. Nekaj rokopisov je ostalo v Kairu.

Skladovnica v veliki mošeji v Kairouanu je bila znotraj *maqṣūra* oz. zagrajenega predela, kjer je oblastnik opravljal petkove molitve, ne da bi se mešal z drugimi verniki. Skladovnica je postala širše znana po letu 1896. Večina rokopisov iz nje je nastala konec 8. stol. po Kr., tako da skladovnica ne vsebuje veliko gradiva, ki bi segalo v 7. stol. po Kr.

Nazadnje je treba omeniti skladovnico v veliki mošeji v Sani, ki je bila nazadnje odkrita. Odkrili so jo med obnovitvenimi deli leta 1973 v stropu mošeje. Po ocenah ekipe, ki sta jo vodila nemška strokovnjaka Gerd-Rüdiger Puin in Hand-Caspar Graf, je skladovnica vsebovala 40.000 fragmentov, ki so pripadali več kot 1000 rokopisom Korana. Okrog 10 odstotkov teh rokopisov je napisanih v tako imenovanem slogu pisave *ḥiḡāzī*, ki je značilen za najstarejše rokopise Korana. Velika večina rokopisov iz te skladovnice je še danes v Jemnu.

Če sklenemo, so bili do zdaj najbolj temeljito preučeni koranski rokopisi, ki so bili hranjeni v mošeji 'Amr b. al-Āṣa v Fuṣṭāṭu, saj je skoraj celotna zbirka razpršena po evropskih univerzah, ki že vse od začetka 20. stol. veliko pozornosti posvečajo preučevanju rokopisov. Rokopisi iz Kairo- uana so malo manj zanimivi za potrebe tega članka in preučevanje rokopisov v slogu *ḥiḡāzī*, saj so večinoma s konca 8. stol. Rokopisi iz damaščanske skladovnice so dobro poznani, če so danes shranjeni na evropskih oz. ameriških univerzah, medtem ko so rokopisi, ki so shranjeni v palači Topkapı, večinoma slabo poznani. Rokopisi iz Sane so podobno slabo poznani, saj je zahodnim strokovnjakom otežen dostop do rokopisov, čeprav ta ni čisto ne mogoč, kot to pričajo nekatere nedavne študije (Sadeghi in Goudarzi 2012; Hilali 2017). Gotovo je, da bo v prihodnosti, ko bo opravljeno temeljito preučevanje rokopisov v Sani in Istanbulu, še več znanega o najzgodnejših rokopisih Korana. Predvsem glede Istanbula se velja nadejati raziskav že v bližnji prihodnosti, saj se dobro razvija turško preučevanje koranskih rokopisov. Zagotovo bi k boljšemu poznavanju veliko pripomogla tudi stabilizacija političnih razmer v Jemnu.

V nadaljevanju prispevka bomo predstavili nekaj najstarejših rokopisov Korana.

A) ROKOPIS PARISINO-PETROPOLITANUS

Rokopis, ki ga je Francois Déroche poimenoval *Codex Parisino-petropolitanus*, je bil dolga stoletja shranjen v mošeji 'Amr b. al-Āṣa v Fuṣṭāṭu oz. starem Kairu. Različne liste rokopisa je danes

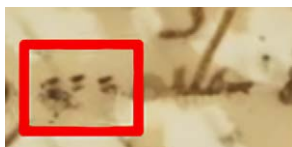
mogoče najti v štirih evropskih knjižnicah oz. zbirkah. Prve liste rokopisa je med Napoleonovim vpadom v Egipt pridobil francoski orientalist Jean-Joseph Marcel (1776–1856). Nekaj let pozneje je drugi francoski zbiratelj, takratni francoski konzul Jean-Louis Asselin de Cherville (1772–1822), odkupil še nekaj listov tega rokopisa. Marcelove liste je njegova dedinja prodala ruskim oblastem in danes so hranjeni v Državni knjižnici v Sankt Peterburgu v tako imenovani Marcelovi zbirki (Marcel 18). De Chervilleve liste rokopisa je odkupila Francoska narodna knjižnica, kjer so hranjeni še danes (BnF Arabe 328a in BnF Arabe 328b). Poleg teh dveh skupin listov rokopisa sta v Evropi še dva lista: eden v Vatikanski knjižnici (Vat. Ar. 1605/1), drugi pa v David Nasser Khalili zbirki islamske umetnosti v Londonu (pod številko KFQ 60). Rokopis vsebuje približno 45 odstotkov celotnega Korana, izvirno pa je vseboval približno 210–220 listov.

Rokopis je napisan na pergamentni podlagi, ki meri 33,0 x 24,8 cm. Stran rokopisa vsebuje od 22 do 26 vrstic. Ohranjeni sta dve glavni sekciji, ki pa vsebujeta nekaj manjših lukenj: K 2, 275–10, 78 ter K 23, 15–31, 23. Rokopis še ni bil radiokarbonsko datiran. Glede na paleografske značilnosti gre za enega najzgodnejših rokopisov, saj je napisan v slogu pisave, ki se imenuje *hiğāzī* in se je uporabljal približno do obdobja vladanja 'Abd al-Malika (vlada 685–705). Déroche rokopis datira med 650 in 675 (2009, 177). Po njegovem mnenju je bil rokopis napisan po še starejši predlogi, ki ji pisarji niso samo slepo sledili, ampak so občasno popravljali njeno ortografijo ter pri tem tudi razvijali ortografska pravila (177).

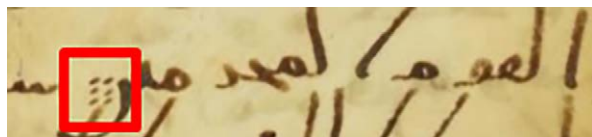
Slog pisave, v katerem je rokopis napisan, se imenuje *hiğāzī*, saj je že islamski učenjak Ibn Nadīm poročal, da je bil značilen za Meko in Medino, dve mesti v regiji *Hiğāz*:

»Muḥammad b. Iṣḥāq je rekel: ‚Prva izmed arabskih pisav (*ḥuṭūṭ al-‘arabiyya*) je bila pisava Meke, nato Medine, nato Basre, nato Kufe. Črke *alif* pisav Meke in Medine se nagibajo malo v desno in so podaljšane, tako da ima oblika rahel naklon.‹ (Dodge 1970, 1:10)

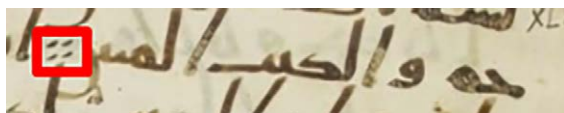
François Déroche, ki je natančno raziskal rokopis in ustvaril faksimile rokopisa, je ugotovil, da je rokopis delo petih pisarjev (2021, 154ff). Na razlike je mogoče sklepati iz nekaterih značilnosti sloga pisanja črk kakor tudi iz načina označevanja konca verzov. Pisec, ki ga je Déroche označil kot pisca A, je konce verzov večinoma označeval s šestimi pikami, ki so bile razporejene v dve vrstici s po tremi pikami (slika PP1). Isti način zapisovanja konca verzov je uporabljal pisec E. Pisec B je verze ločeval s šestimi pikami, ki pa jih je razporedil v dva stolpca s po tremi pikami v vsakem stolpcu (slika PP2). Pisec C je konce verzov označeval s štirimi pikami, razporejenimi v dva stolpca in dve vrstici (slika PP3), pisec D pa s tremi ali štirimi pikami, razvrščenimi v en stolpec (slika PP4). Rokopis ne vsebuje naslovov sur, prav tako pa loči med surami samo s praznim prostorom (slika PP 5).



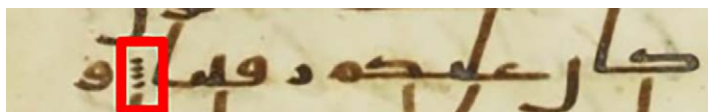
Slika PP1: BnF Arabe 328 (a), fol. 1v. Na sliki sem z rdečo označil šest pik, zapisanih v dveh vrsticah, ki označujejo konec verza K 2, 282. Znak se najde v 7. vrstici fol. 1v.



Slika PP2: BnF Arabe 328 (a), fol. 28v. Na sliki sem z rdečo označil šest pik, zapisanih v dveh stolpcih, ki označujejo konec verza K 6, 147. Znak se najde v 20. vrstici fol. 28v.



Slika PP3: BnF Arabe 328 (b), fol. 60r. Na sliki sem z rdečo označil štiri pike, zapisane v dveh vrsticah in dveh stolpcih, ki označujejo konec verza K 43, 1. Znak se najde v 2. vrstici fol. 60r. V današnji različici Korana je že prva beseda 'm obravnavana kot prvi verz. Toda za avtorja rokopisa *Parisino-Petropolitanus* se prvi verz konča za besedo *mubīn*, kjer pa se v današnji verziji konča K 43, 2. To kaže, da je verzifikacija v prvih rokopisih še nekoliko variirala, čeprav je splošno gledano že bila stabilna.



Slika PP4: BnF Arabe 328 (a), fol. 9v. Na sliki sem z rdečo označil štiri pike, zapisane v enem stolpcu, ki označujejo konec verza K 6, 1. Znak se najde v 21. vrstici fol. 9v.

B) BIRMINGHAMSKI KORAN

»Birminghamski Koran« je ime, s katerim se danes označujeta dva lista Korana, ki ju hranijo v Cadburyjski raziskovalni knjižnici na Univerzi v Birminghamu pod številko Islamic Arabic 1572a. Številka 1572a je oznaka za dva lista Korana, ki sta včasih bila hranjena pod številko 1572, a se jasno ločita od preostalih listov, ki so jih hranili pod to številko, zato so posodobili katalogizacijo ter lista 1 in 7 uvrstili do 21 vrstic i pod 1572a, druge liste pa pod 1572b. Ta dva fragmenta iz Birminghama pa nista edina fragmenta istega rokopisa Korana, ki sta se nam ohranila, saj se nam je ohranilo tudi 16 listov, ki jih hranijo v Francoski narodni knjižnici pod oznako BnF Arabe 328c.

Dva lista, ki ju hranijo v Birminghamu, je tja pripeljal kaldejski duhovnik, sicer pa zbiratelj orientalskih rokopisov iraškega rodu in profesor na Birminghamski univerzi, Alphonse Mingana (1878–1937). Mingana jih je najverjetneje pridobil med svojim potovanjem po Egiptu leta 1929 (Marx 2024b). 16 listov, ki jih hranijo v Parizu, je pridobil že prej omenjeni francoski konzul v Egiptu, Jean-Louis Asselin de Cherville, ki je pridobil tudi liste, ki jih hranijo pod oznako BnF Arabe 228a.

Birminghamski Koran je postal posebej slaven, ko so na pobudo projekta *Corpus Coranicum* leta 2013 v laboratoriju Univerze v Oxfordu opravili radiokarbonsko datiranje, ki je pokazalo, da je ovca, ki je dala kožo za pergament, s 95-% verjetnostjo bila ubita med letoma 568 in 645. To obenem pomeni, da je Birminghamski Koran do zdaj najstarejši radiokarbonsko datiran Koran.

Univerza v Birminghamu je sklicala novinarsko konferenco, tudi največji svetovni mediji pa so poročali o odkritju »najstarejšega Korana«.

Rokopis meri 33,3 x 24,5 cm in je napisan na pergamentu. Na posamezno stran lista je napisanih od 22 do 24 vrstic. Besedilo je napisano v pisavi *hiğāzī*, podobni rokopisu *Parisino-petropolitani*. Michael Marx v svojem katalogskem zapisu ocenjuje, da je rokopis nastal med letoma 632 in 660 (2024b).

Pisar oz. pisarji so za označitev konca verzov večinoma uporabljali pet oz. šest pik, ki so jih koncentrično razporedili (slika Bg1). Konci sur so označeni z enovrstičnim presledkom, če pa besedilo zadnjega verza pred začetkom nove sure ni prišlo do roba strani, so preostanek zapolnili s pikami, razporejenimi v tri vrstice, ki se rahlo zaokrožijo na začetku in koncu (slika Bg 3). Valovite rdečkaste črte so verjetno dodali pozneje in niso izvirna značilnost rokopisa, kot to postane jasno, če rokopis primerjamo z BnF 328a (gl. sliko PP 5).



Slika Bg1: Cadburyjska raziskovalna knjižnica (Univerza v Birminghamu): Islamic Arabic 1572a, fol. 7v. Vir: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/9/98/Birmingham_Quran_manuscript_folio_1_verso.jpg (pridobljeno 21. 8. 2024). Na sliki je prikazana vrstica 1 iz fol. 7v, v rdečem okvirju pa je znak za konec verza K 18, 23.

Na nekaterih mestih v rokopisu so vidne tudi črte, ki so si jih pisarji narahlo označili, da so pisali vodoravno, kot je to vidno na sliki Bg2:

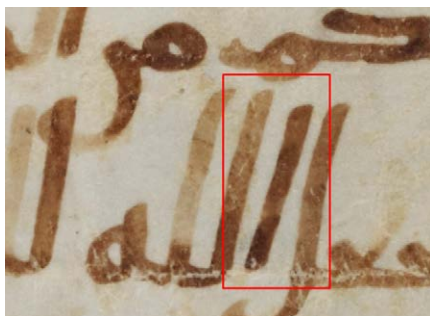


Slika Bg2: Cadburyjska raziskovalna knjižnica (Univerza v Birminghamu): Islamic Arabic 1572a, fol. 7r. Vir: https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/2278/page/7r#manuscript_page (pridobljeno 21. 8. 2024). Na sliki sta prikazani vrstici 2 in 3 iz fol. 7r.

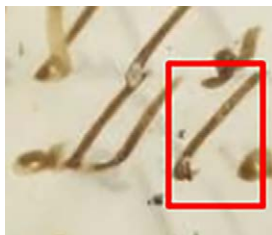
C) BERLIN, MS. OR. FOL. 4313

Fragment rokopisa Korana, ki ga hranijo v Berlinski mestni knjižnici pod oznako ms. or. fol. 4313, obsega sedem listov. Rokopis je knjižnica leta 1939 kupila iz zapuščine Bernharda Moritza (1859–1939), ki je bil dolga leta direktor knjižnice Khedivial v Kairu, ki se danes imenuje Egiptovska narodna knjižnica (Marx 2024c). V Egiptovski narodni knjižnici še danes hranijo 31 listov, ki so bili izvirno del istega rokopisa kakor Berlin ms. or. fol. 4313. Čeprav raziskovalcem fragmenti iz Egiptovske narodne knjižnice niso neposredno dostopni, je *Corpus Coranicum* objavil Bergsträsserjeve črno-bele fotografije rokopisa, ki jih je posnel leta 1905 (Marx 2024c). Skoraj gotovo je, da so bili listi najdeni v mošeji ‘Amr b. al-‘Āṣa ter da so pozneje svojo pot našli v knjižnico Khedivial, od koder so z Bernhardom Moritzem prišli v Berlinsko mestno knjižnico.

Berlinski listi fragmenta Korana merijo 39,3 x 26,2cm ter so napisani na pergamentu iz ovčje kože. Pergament je izredno tanek in Michael Marx, ki je opravil kataloški zapis *Corpus Coranicum*, mi je v pogovoru omenil, da sumi, da je bila ovčja koža med pridobivanjem pergamenta po celotni površini razcepljena na dva dela, tako da so pridobili dvakratno količino pergamenta za pisanje. Zato je pergament zelo tanek. Na vseh listih berlinskega fragmenta je zapisanih 18 vrstic na stran. V kairskih fragmentih število vrstic na stran variira med 17 in 21. Rokopis je napisan v slogu *hiğāzī*, ki pa se v nekaterih malenkostih razlikuje od sloga *hiğāzī* iz rokopisa *Parisino-petropolitanus* ter Birminghamskega Korana, npr. v načinu zapisovanja črke *alif* in črke *jim* (Beridze 2024; gl. sliki Be1 ter PP 7 za črko *alif*).



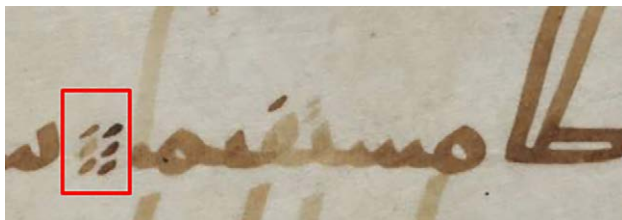
Slika Be1: Berlinska mestna knjižnica: Ms. or. fol. 4313, fol. 1r. Vir: fotografija avtorja članka. Na sliki je prikazana beseda *allāh*, v rdeče pa je uokvirjena črka *alif*, ki čisto spodaj nima rahlega zavoja v desno.



Slika PP 7: BnF Arabe 328(a), fol. 75r. Vir: <https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/13/page/45r?sura=10&verse=5> (pridobljeno 22. 8. 2024). Na sliki je prikazana beseda *allāh*, v rdeče pa je uokvirjena črka *alif*, ki ima čisto spodaj rahel zavoј v desno.

Rokopis je bil radiokarbonsko datiran. Vzorca sta bila vzeta z listov 2 (na sliki Be3) in 5. Oba vzorca sta dala skoraj enake rezultate (list 2, 602–654 s 95,4-% verjetnostjo; list 5 602–653 s 95,4-% verjetnostjo). Gre torej za zelo zgodnji rokopis, Michael Marx pa ga datira med letoma 640 in 680 (2024c).

Rokopis naznačuje konce verzov s šestimi pikami, ki so razvrščene v dva stolpca, vsak s po tremi pikami.



Slika Be2: Berlinska mestna knjižnica: Ms. or. fol. 4313, fol. 2r. Vir: https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN644463252&PHYSID=PHYS_0003&DMDID=DMDL OG_0001 (pridobljeno 22. 8. 2024). Slika prikazuje konec verza K 4, 175, ki je v vrstici 7 fol. 2r.

Konec posamezne sure je naznačen samo tako, da pisar preide v naslednjo vrstico, ne da bi povsem zapolnil vrstico, kjer je končal zadnji verz prejšnje sure (slika Be3). Rokopis prav tako ne vsebuje naslovov sur, saj je to poznejša praksa.

D) PALIMPSEST IZ SANE

Palimpsest, ki so ga našli v Jemnu v Sani, je verjetno najbolj znan rokopis Korana, saj je izrednega pomena za razumevanje nastanka besedila Korana. Beseda palimpsest izvira iz grščine (παλίμψηστος) in je sestavljena iz prislovnega določila *palin* (= nazaj, znova) in glagola *psaō* (= spraskati). Beseda označuje nekaj, kar je znova spraskano. V ozadju izvora besede je najverjetneje praksa pisanja na voščene tablice in brisanja oz. praskanja pri vnovični uporabi iste tablice. V kontekstu kodikologije termin označuje rokopis, ki vsebuje dve ravni besedila: starejše besedilo oz. *scriptio inferior*, ki je bilo najprej zapisano na podlago; mlajše besedilo oz. *scriptio superior*, ki je bilo zapisano po tem, ko so starejše besedilo izbrisali s podlage.

Palimpsest je bil najden v mošeji v Sani med prenovitvenemu deli leta 1972, ko so popravljali strop mošeje in odkrili, da je med streho in stropom še skladišče rokopisov. Vse rokopise so predstavili v Dār al-Maḥṭūṭāt (»Hiša rokopisov«), kjer palimpsest, ki ga tukaj obravnavamo, hranijo pod številko DAM 01-27.1. Palimpsest obsega 38 listov v merilu 37,0 x 28,0 cm. *Scriptio superior* vsebuje od 26 do 35 vrstic na stran ter je napisan v slogu pisave *hiğāzī*, ki pa v nekaterih potezih meji na Derochev slog B Ia (Marx 2024d).

Še pred najdbo velikega števila rokopisov nad lažnim stropom mošeje leta 1972 so pri poškodbah, ki jih je mošeja leta 1965 utrpela zaradi deževja, našli posamezne liste koranskih rokopisov. Teh listov niso deponirali v Dār al-Maḥṭūṭāt, ampak so se kmalu znašli v rokah različnih ljudi ter so bili pozneje prodani na evropskih dražbah. Tako je en list v posesti muzeja Davids Samling v Københavnu (kupljen leta 1992 na dražbi Sothebyja), tri liste pa so kupili anonimni zbiratelji na dražbah Sothebyja (leta 1992), Bonhamsa (leta 2000) in Christieja (leta 2008). Cene listov so bile vrtoglave, saj je za enega izmed listov anonimni zbiratelj na dražbi Christieja leta 2008 odštel 2,484.500 funtov (sic!), čeprav je bil izvirno list ocenjen na 100.000–150.000 funtov. Leta 2018 so na razstavi v Abu Dabiju razstavili še en list Korana, ki je izvirno pripadal istemu palimpsestu,

tako da to pomeni, da imamo zunaj Jemna pet listov iz istega rokopisa. List, ki ga je leta 1992 na dražbi Sothebyja kupil anonimni zbiratelj, sta na Univerzi v Stanfordu leta 2007 imela možnost preučiti Behnam Sadeghi in Uwe Bergmann. List, ki ga hranijo v muzeju Davids Samling, je dostopen na spletni strani *Corpus Coranicum*.

Leta 2004 je jemenska študentka Razan Ghassan Ḥamdūn napisala magistrsko nalogo o enem izmed rokopisov, ki ga hranijo v Vzhodni knjižnici v Sani (*al-maktaba al-šarqiyya*). Rokopis obsega 40 listov. Ḥamdūnova je liste natančno popisala in ugotovila, da merijo 35,0 x 26,5 cm in so napisani v slogu *hiğāzī*. Nalogo je neki bralec poslal uredniku spletne strani Islamic Awareness in ta je leta 2012 prvi ugotovil, da je 40 listov, ki jih je preučevala Ḥamdūnova, izvorno pripadalo istemu rokopisu kot 38 listov iz DAM 01-27.1 in pet listov, ki jih hranijo zasebni zbiratelji. Skoraj gotovo so fragmenti rokopisa, ki jih je preučevala Ḥamdūnova, povezani z listi, ki so jih prodajale evropske dražbene hiše in so jih v Vzhodno knjižnico prenesli ob odpravljanju poškodb mošeje iz leta 1965. Najverjetnejši potek dogodkov je, da je bilo tudi teh pet listov, ki so zunaj Jemna, izvorno v isti mapi v Vzhodni knjižnici kakor listi, ki jih je fotografirala Ḥamdūnova, ter da so jih pozneje ukradli iz te mape. Za zdaj ostaja Ḥamdūnova teza edini vir fotografij listov, ki jih hranijo v Vzhodni knjižnici. Na sliki S1, ki je vzeta iz njene naloge, je viden fol. 5r. *Scriptio superior* vsebuje besedilo K 3, 37-47, slog pisave pa je enak kakor v DAM 01-27.1, torej *hiğāzī*, ki v nekaterih značilnostih meji na *kūfski* stik B Ia. Fol. 5r, viden na sliki S1, pa ima vidne tudi sledi *scriptio inferior*, ki vsebuje K 2, 249-255. Sledi *scriptio inferior* so sicer vidne že na prvi pogled, toda zares očitne postanejo šele, če fotografije posnamemo z naprednimi tehnikami, npr. z multispektrskim fotografiranjem.

To pomeni, da imamo zdaj 38 listov shranjenih v zbirki Dār al-Maḥṭūṭāt, 40 listov v zbirki al-Maktaba al-šarqiyya, še pet dodatnih listov pa je shranjenih v drugih zbirkah. Vsega skupaj imamo torej 80 listov tega rokopisa, ki vsebujejo približno 41 odstotkov vsega Korana, kar pomeni, da je izvirni rokopis celotnega Korana, napisanega v *scriptio superior*, obsegal okrog 200 listov. Radiokarbonska datiranja so pokazala, da so bile ovce, ki so jih uporabili za pergament, ubite med letoma 606 in 647 (Deroche 2022, 171).

Toda rokopis ni toliko zanimiv zavoljo *scriptio superior*, ampak predvsem zaradi dejstva, da *scriptio inferior*, to je besedilo, ki je bilo izbrisano in ga lahko rekonstruiramo, mestoma ne sledi 'uṭmānski recenziji Korana, ampak ponuja različice besedila in drugačen vrstni red sur. To je izredno pomembno za preučevanje nastajanja današnje oblike besedila Korana oz. za preučevanje zgodnje redakcije besedila. Hkrati se je v delu širše javnosti ustvarilo prepričanje, da »skrivnostno besedilo«, ki je moralo biti izbrisano, na laž postavlja islamsko pripoved o nastanku Korana in status razodetja, ki ga muslimani pripisujejo temu spisu. Ni torej presenečenje, da je palimpsest iz Sane eden najbolj znanih rokopisov Korana.

Besedilo *scriptio inferior* so do zdaj v celoti analizirali in objavili Asma Hilali v svoji monografiji *The Sanaa Palimpsest: The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH* (2017) in Benham Sadeghi in Mohsen Goudarzi v članku »Šan'ā' 1 and the Origins of the Qur'ān«, objavljenem v reviji *Der Islam* (2012). Obe besedili sta bili ustvarjeni s pomočjo fotografij, ki jih je francosko-italijanska ekipa pod vodstvom Christiana Robina leta 2007 posnela v Hiši rokopisov v Sani. Izdaji vsebujeta tudi tri liste, ki so shranjeni zunaj Sane in so bili popisani in fotografirani za namene dražb. Nobena izmed izdaj ne vsebuje lista, ki so ga prvič razstavili na razstavi v Abu Dabiju leta 2018, ter 40 listov, ki jih je Ḥamdūnova fotografirala leta 2004 za svojo magistrsko nalogo. Čeprav je Hilalijeva svojo izdajo pripravila po tem, ko so odkrili dodatnih 40 listov, so fotografije Ḥamdūnove preslabe, da bi bilo mogoče izvesti natančnejšo analizo *scriptio inferior*, zdajšnji politični položaj pa onemogoča slikanje drugih strani. Cellardova je leta 2011 v preglednici objavila preliminarno oceno, katere strani Korana bi lahko vseboval *scriptio inferior* 40 listov iz Vzhodne knjižnice (2011, 14).

Razlike med *scriptio inferior* palimpsesta iz Sane in 'uṭmānsko recenzijo Korana, kakor jo poznamo danes, so najbolj vidne v vrstnem redu sur. Tako med drugim sura 19 v *scriptio inferior* sledi suri 9 (Sadeghi in Goudzari 2012, 63), sura 18 pa sledi suri 12 (72). Suri 15 sledi sura 25 (107) in suri 63 sledi sura 62 (111), čemur sledi sura 89. Tudi nekaj preostalih sur, katerih začetki so vidni na *scriptio inferior*, je zapisanih v drugačnem vrstnem redu.

Poleg variacij v zaporedju sur *scriptio inferior* prinaša tudi nekaj variacij v samem besedilu, čeprav je treba priznati, da *scriptio inferior* večinoma vendarle izpričuje enako besedilo kakor 'uṭmānska recenzija. François Déroche (2022, 188–190) našteje šest vrst razlikovanja med *scriptio inferiori* palimpsesta iz Sane in 'uṭmānsko recenzijo:

- 1) *Uporaba sopomenke*: »In trgovina, za katero se bojite (*taḥṣawna*), da bo propadla« (K 9, 42). Palimpsest iz Sane uporabi namesto glagola *taḥṣawna* njegovo sopomenko *taḥafūna*.
- 2) *Izpuščene ali dodane besede*: »Da ne boste pobegnili od Boga.« (K 9, 2) V palimpsestu iz Sane piše »da ne boste pobegnili od Boga in njegovega poslanca«, s čimer besedilo najverjetneje prireja, ker sta v K 9, 1 Bog in njegov poslanec omenjena skupaj.
- 3) *Zamenjan vrstni red besed*: »dobre žene so za dobre može in dobri možje za dobre žene.« (K 24, 26) Palimpsest iz Sane zamenja vrstni red in pravi: »dobri možje so za dobre žene in dobre žene za dobre može.«
- 4) *Uporaba drugačne fraze*: »Bog je vseveden.« (K 24,34). Palimpsest iz Sane namesto te fraze uporabi neko drugo, ki se začne z *la'allahum* »da bi le« in konča z *-ūn*. Preostali del je neberljiv. Déroche pravi, da gre morda za frazo *la'allahum yataḍakkarūn* »da bi se oni le spomnili« (2022, 189).
- 5) *Izpuščen celotni verzi*: Verz K 9, 85 je v palimpsestu v celoti izpuščen.
- 6) *Dodane fraze*: »Kaj bi bilo, če ne bi bilo Božje dobrote in njegove milosti do vas, če Bog ne bi sprejemal kesanja in ne bi bil moder?« (K 24, 10) V palimpsestu iz Sane beremo: »Kaj bi bilo, če ne bi bilo Božje dobrote in njegove milosti do vas? Nihče izmed vas ne bi bil nikoli čist! Toda Bog sprejema kesanje in je moder.«

Scriptio inferior iz Sane torej občasno prinaša nekatera odstopanja od 'uṭmānske recenzije in lahko se nadejamo, da bomo po podrobni analizi listov, ki jih hranijo v Vzhodni knjižnici v Sani, vedeli še več o besedilu, ki ga vsebuje *scriptio inferior*.

Palimpsest iz Sane je zanimiv predvsem zato, ker podaja besedilo, ki se ne sklada popolnoma z 'uṭmānsko recenzijo. Radiokarbonsko datiranje je pokazalo, da je pergament, uporabljen za rokopis, skoraj gotovo nastal v prvi polovici 7. stol. po Kr., kar pomeni, da gre za zelo zgoden dokument. Zelo verjetno je, da gre za primer ene izmed recenzij Korana, ki je krožila med prvimi muslimani in ki jih je nameraval kalif 'Uṭmān zatreti z uvedbo svoje recenzije Korana. Ker se *scriptio superior* sklada z 'Uṭmānovo recenzijo, ki je prisotna tudi v vseh drugih rokopisih, lahko sklepamo, da je bil *scriptio superior* napisan v želji, da bi izbrisali poprejšnjo različico Korana, obstajajočo v *scriptio inferior*, ki se ni skladala z 'Uṭmānovo recenzijo. *Scriptio inferior* je najverjetneje edini ohranjeni primer ne' uṭmānskih recenzij Korana, ki so jih sestavili prvi muslimani.

V hadisu, ki smo ga navedli zgoraj, je zapisano, da je 'Uṭmān prejšnje recenzije Korana ukazal zažgati. Toda zavedati se je treba, da je bil pergament v tistih časih izredna redkost. Ohranjenih 80 listov palimpsesta iz Sane, ki vsebujejo 41 odstotkov Korana, obsega približno 82 m² pergamenta. Za celoten rokopis so torej potrebovali 100 m² pergamenta. Če računamo, da lahko iz ene ovce dobimo največ 1 m² pergamenta, bi to pomenilo, da je ves rokopis zahteval uboj 100 ovac. Popolnoma predstavljivo in verjetno je, da muslimani, do katerih je prišlo 'uṭmānovo naročilo oz. ki so na neki točki v drugi polovici 7. stol. sprejeli 'uṭmānsko recenzijo, pergamenta niso uničili, ampak so raje izbrisali prejšnjo recenzijo in na pergament prepisali 'uṭmānovo recenzijo. To je najverjetnejša razlaga za nastanek palimpsesta iz Sane.

E) TÜBINGENSKI KORAN

Rokopis, ki ga v knjižnici Univerze v Tübingenu hranijo pod oznako MA VI 165, je tja prišel iz Damaska sredi 19. stoletja kot plod zbirateljskega delovanja takratnega pruskega konzula Johanna Gottfrieda Wetzsteina (1815–1905). Rokopis je napisan v slogu pisave, ki ga Déroche označi kot B Ia (Déroche 2014, 132; 1992, 38–39). Slog B Ia pripada skupini slogov pisav, ki so zamenjale slog *hiğāzī*. Skoraj gotovo je, da je slog B Ia zelo zgoden, saj je v marsičem še zelo podoben slogu *hiğāzī*, npr. v nagnjenosti črk v desno. Od sloga *hiğāzī* ga loči predvsem način zapisovanja nekaterih črk. V raziskovanju rokopisov se je za te pisave uveljavilo generično ime slog *kūfī*, ki pa je lahko zavajajoče, saj nikakor ne moremo reči, da ta slog izvira iz mesta Kūfa. Rokopis vsebuje 77 pergamentnih listov, ki merijo 19,5 x 15,3 cm in vsebujejo od 18 do 21 vrstic na stran (Marx 2024a; Déroche 2014, 132). Rokopis vsebuje besedilo K 17, 35–36, 57. Kombiniran rezultat radiokarbonskega datiranja treh različnih listov (fol. 23, 28 in 37) kaže, da so bile ovce, katerih koža je bila uporabljena za pergament, ubite med letoma 648 in 674 (Marx 2024a). Ker je mogoče sklepati, da ni preteklo veliko časa med izdelavo pergamenta in zapisom, saj so pergament izdelovali po povpraševanju, je bil rokopis MA VI 165 najverjetneje napisan v drugi polovici 7. stoletja. »Recto« stran prvega lista MA VI 165 je vidna na sliki T2.

Rokopis MA VI 165 ločuje posamezne verze s tremi pikami:

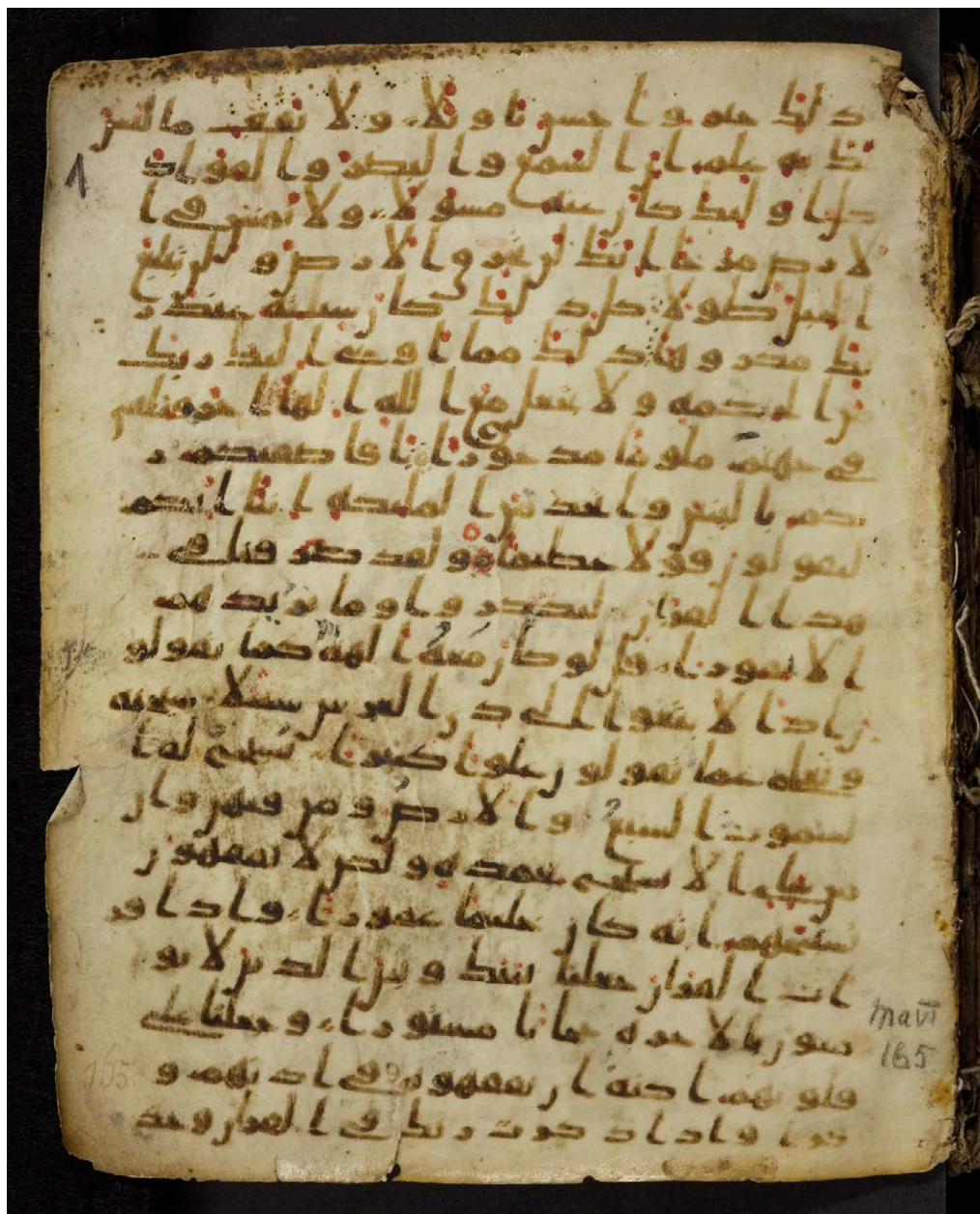


Slika T1: MA VI 165, 1r. Vir: <https://opendigi.ub.uni-tuebingen.de/opendigi/MaVi165#p=1&tab=info> (pridobljeno 14. 8. 2024) Na sliki so v rdečem okvirčku predstavljene tri pike iz vrstice 1 na fol. 1r, ki označujejo konec verza K 17,37. Dve rdeči piki desno zgoraj od rdečega okvirčka sta poznejša dodatka, saj označujeta samoglasnike.

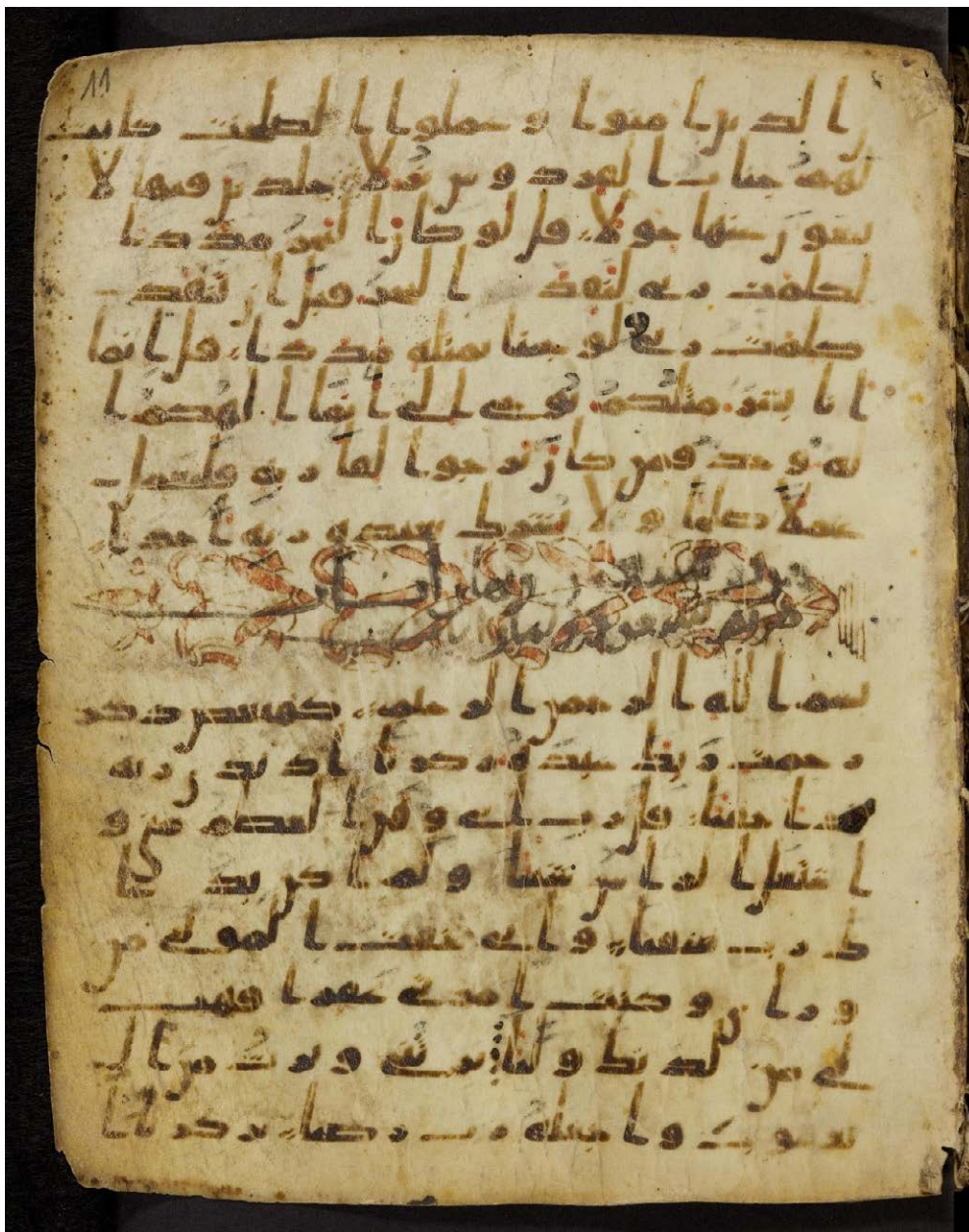
Posamezne sure so občasno ločene z ornamentami, ki so bili že izvirno v rokopisu (primer slika T3). Na sliki T3 je vidno, da je pozneje nekdo čez ornament, ki je ločeval suri med seboj, zapisal naslov sure. Izvirno rokopis ni vseboval naslova sure, saj ta praksa v najzgodnejših rokopisih Korana še ni poznana.

4. SKLEP

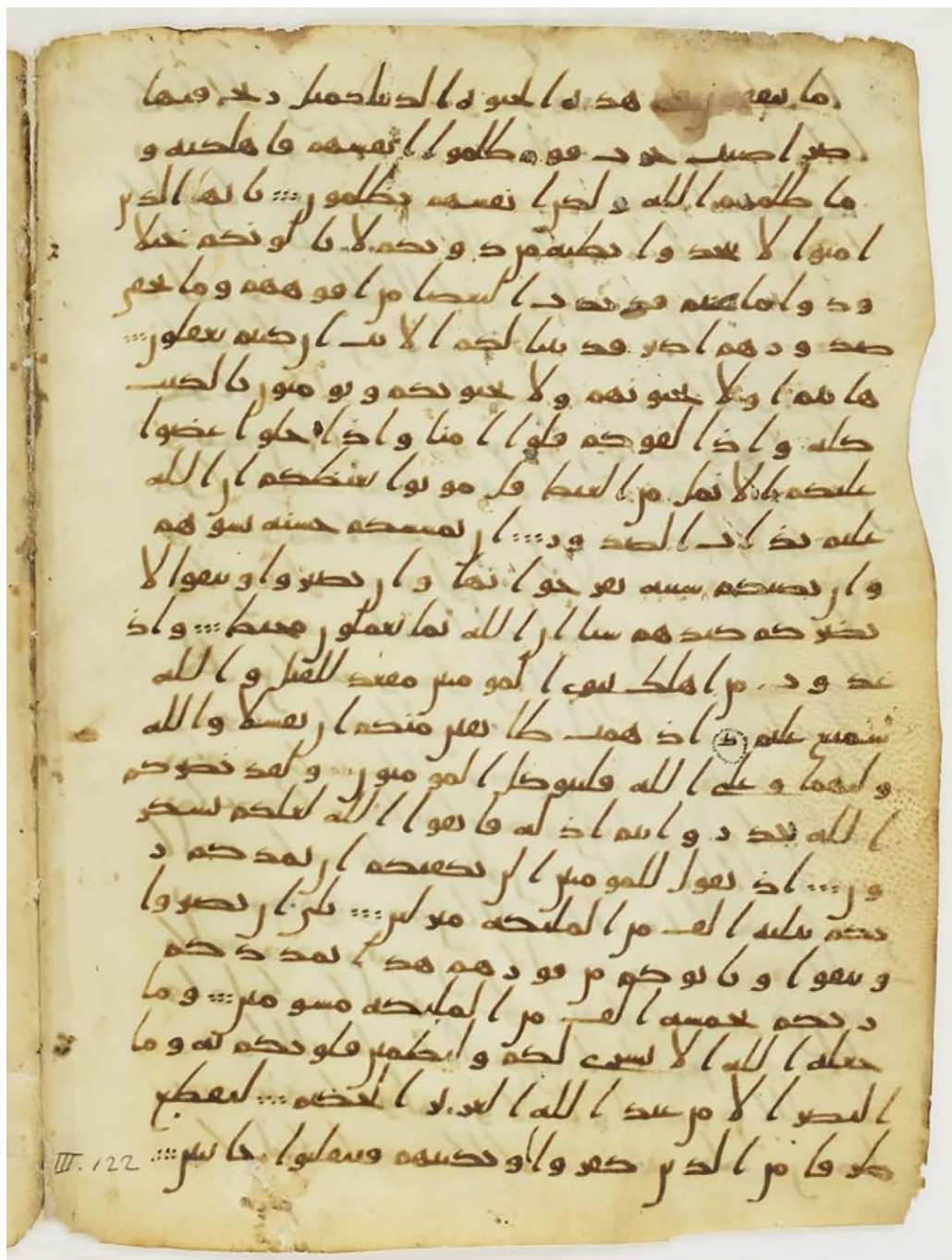
V 70. letih prejšnjega stoletja je John Wansbrough napisal delo *Quranic Studies*, v katerem je trdil, da je besedilo Korana doživelo svoje zadnje redakcijske popravke v 9. stol. po Kr. Temu je treba dodati veliko raziskovalcev, ki so izrazili dvom o klasični islamski pripovedi in so podali alternativne razlage za nastanek besedila Korana. Če nas lahko pregled rokopisov Korana česa nauči, je to predvsem, da rezultati v grobem potrjujejo, da je od sredine 7. stol. po Kr. nastalo veliko kopij Korana, ki jasno pričajo, da gre za kopije istega besedila, ki skorajda ne pozna več variacij na ravni konzonantnega zapisa (rasm). Palimpsest iz Sane priča o tem, da se je že zelo zgodaj začel proces poenotenja različnih recenzij Korana, ki so krožile med muslimani. Čeprav z zgornjim pregledom rokopisov ne moremo potrditi vseh elementov iz hadisa o izdelavi Utmānove recenzije Korana, ki je bila poslana po islamskem svetu, najdeni rokopisi kažejo na verodostojnost te pripovedi.



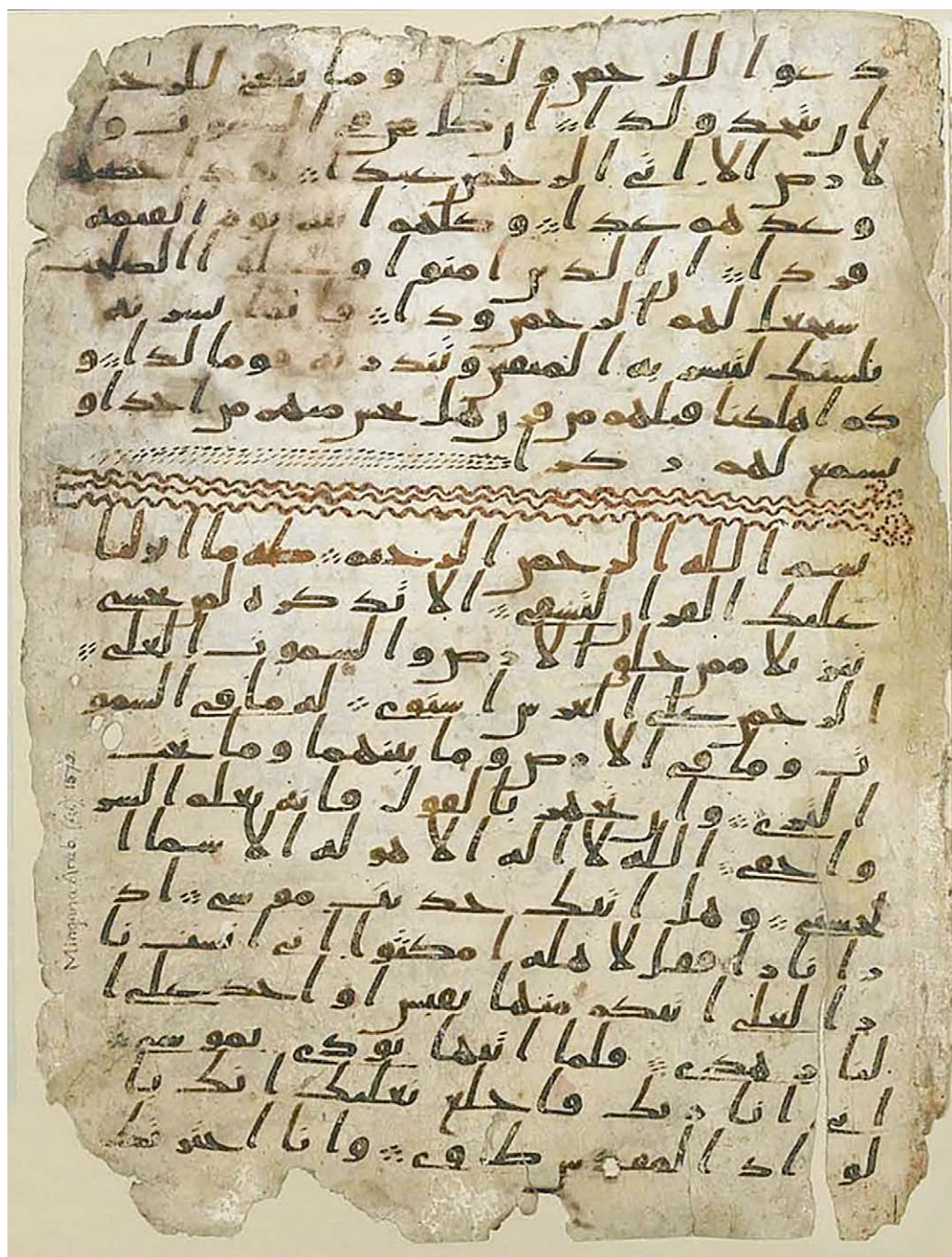
Slika T2: Tübingen, Univerzitetna knjižnica Ma VI 165, folio 1r. Vir: <https://opendigi.ub.uni-tuebingen.de/opendigi/MaVI165#p=1&tab=info> (pridobljeno 14. 8. 2024).



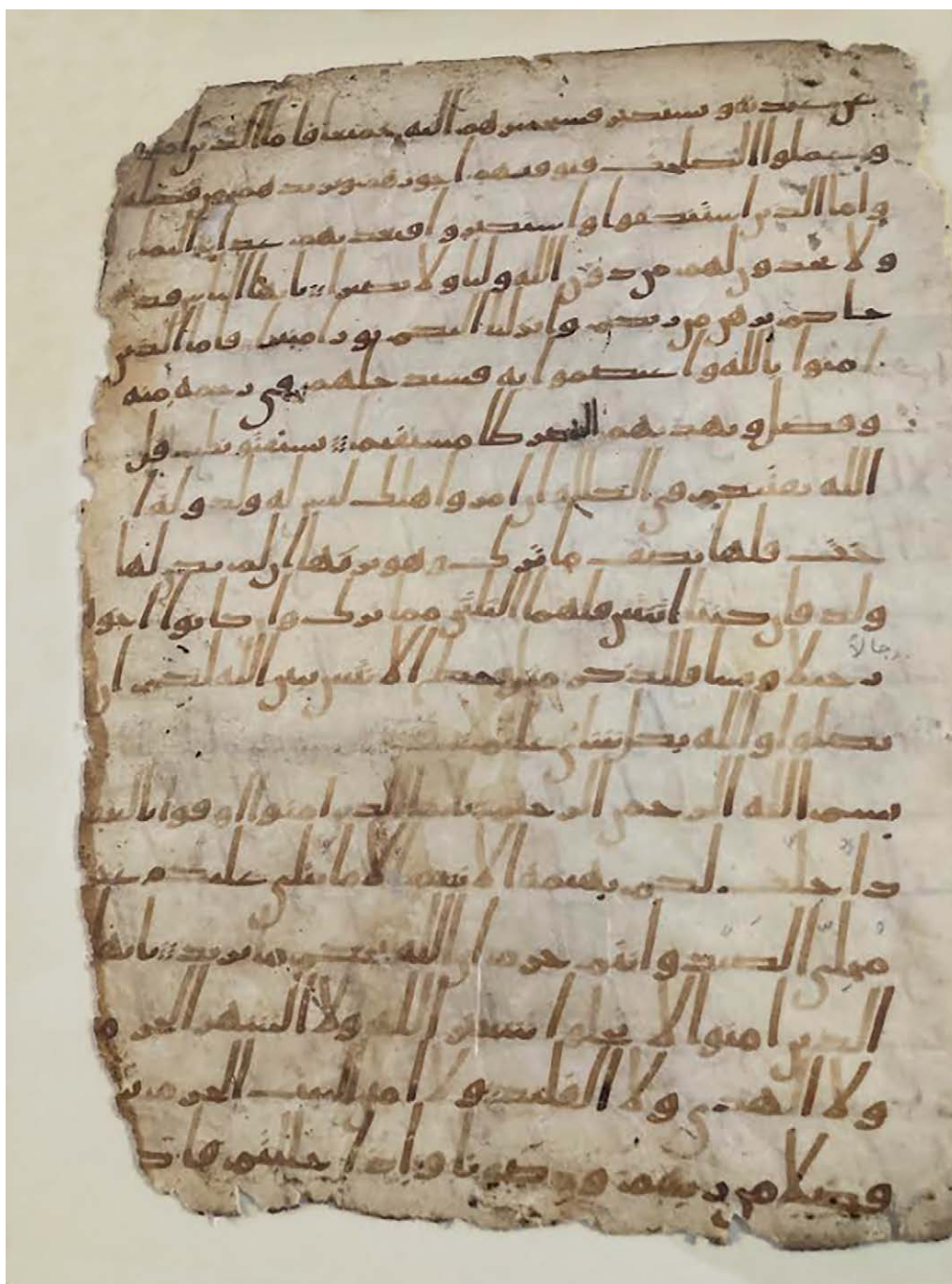
Slika T3: Tübingen, Univerzitetna knjižnica Ma VI 165, folio 11r. Vir: <https://opendigi.ub.uni-tuebingen.de/opendigi/MaVI165#p=1&tab=info> (pridobljeno 14. 8. 2024). Ornament, ki ločuje suro 18 od sure 19, je viden po 8. vrstici fol. 11r.



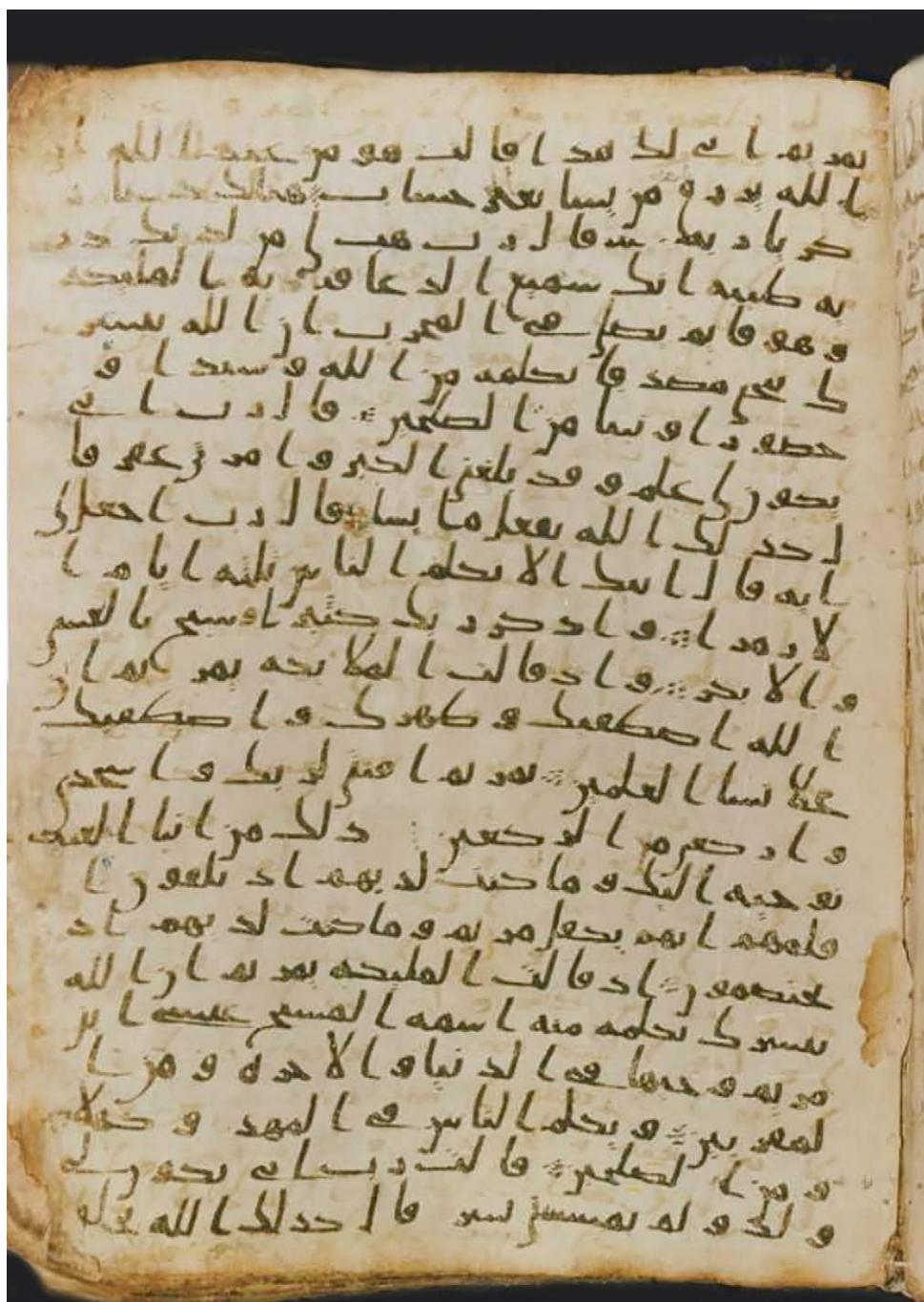
Slika PP6: Francoska narodna knjižnica: Arabe 328 (a), fol. 5v. Vir: <https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/13?sura=10&verse=35> (pridobljeno 17. 8. 2024).



Slika B1: Cadburyjska raziskovalna knjižnica (Univerza v Birminghamu): Islamic Arabic 1572a, 1r. Vir: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Birmingham_Quran_manuscript_folio_2_recto.jpg (pridobljeno 21. 8. 2024).



Slika Be3: Mestna knjižnica v Berlinu: Ms. or. fol. 4313, fol. 2r. Vir: Fotografija avtorja članka. Na sliki je lepo vidno, da se v 12. vrstici zaključi sura 4. Začetek sure 5 je mogoče najti že v 13. vrstici, avtor pa naznači novo suro samo s praznim prostorom med koncem zadnjega verza 4. sure in koncem strani pergamenta.



Slika S1: Maktaba al-šarqiyya 1r iz fragmentov Korana, ki jih je analizirala Ĥamdūnova. Vir: Ĥamdūn 2012, 106. sliki je list 5r, ki vsebuje K 3, 37-47 v scriptio superior ter K 2, 249-255 v scriptio inferior.

REFERENCE

- al-Buḥārī, Muḥammad b. Ismā'īl.** 1868. *Kitāb al-ḡāmi' al-ṣaḥiḥ*. 4 zv. Uredil Ludolg Krehl. Leiden: E. J. Brill.
- al-Suyūṭī, Ḡalāl al-Dīn.** 2019. *al-Itqān fī 'ulūm al-Qur'ān*. 2 zv. Uredil Muḥammad Sālim Hāšim. Bejrut: Dār al-kutub al-'ilmiyya.
- Cellard, Éléonore.** 2019. Les manuscrits coraniques anciens. V: Mohammad Ali Amir-Moezzi in Guillaume Dye, ur. *Le Coran des historiens*, 665–706. Pariz: Cerf.
- Déroche, François.** 1992. *Abbasid Tradition: Qur'ans of the 8th and 10th Centuries AD*. Oxford: Oxford University Press.
- – –. 2009. *La transmission écrite du Coran dans les débuts de l'islam*. Leiden: Brill.
- – –. 2014. *Qur'ans of the Umayyads: a first overview*. Leiden: Brill.
- – –. 2022. *The One and the Many: The Early History of the Qur'an*. New Haven: Yale University Press.
- Dodge, Bayard.** 1970. *The Fihrist of al-Nadīm*. 2 zv. New York: Columbia University Press.
- Ḥamdūn, Razān Ḡassān.** 2004. al-Maḥṭūṭāt al-qur'āniyya fī ṣana'ā' mund al-qarn al-awwal al-ḥiḡrī wa-ḥifẓ al-qur'ān al-karīm. Magistrska naloga. al-Ġāmi'a al-yamaniyya. <https://quran-uni.com/quran-sciences/%d8%a7%d9%84%d9%85%d8%ae%d8%b7%d9%88%d8%b7%d8%a7%d8%aa-%d8%a7%d9%84%d9%82%d8%b1%d8%a2%d9%86%d9%8a%d8%a9-%d9%81%d9%8a-%d8%b5%d9%86%d8%b9%d8%a7%d8%a1-%d9%85%d9%86%d8%b0-%d8%a7%d9%84%d9%82%d8%b1%d9%86/> (pridobljeno 4. 8. 2024).
- Hilali, Asma.** 2017. *The Sanaa Palimpsest: The Transmission of the Qur'an in the First Centuries AH*. Oxford: Oxford University Press.
- Jeffery, Arthur.** 1937. *Materials For The History Of The Text Of The Qur'an*. Leiden: Brill.
- Marx, Michael.** 2024a. Universitätsbibliothek Tübingen: Ma VI 165. Corpus Coranicum. https://corpuscoranicum.de/de/manuscripts/107/page/1r?sura=17&verse=110#manuscript_page (pridobljeno 13. 8. 2024).
- – –. 2024b. Cadbury Research Library (University of Birmingham): Islamic Arabic 1572a. Corpus Coranicum. https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/2278/page/1r#manuscript_page (pridobljeno 21. 8. 2024).
- – –. 2024c. Dār al-Maḥṭūṭāt (دار المخطوطات House of Manuscripts): DAM 01-27.1. Corpus Coranicum. https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/117/page/6r?sura=6&verse=49#manuscript_page (pridobljeno 22. 8. 2024).
- – –. 2024c. Staatsbibliothek zu Berlin: Ms. or. fol. 4313 (VOHD 17, A, 1, 1). Corpus Coranicum. <https://corpuscoranicum.de/en/manuscripts/15/page/1r> (pridobljeno 22. 8. 2024).
- Motzki, Harald.** 2001. The Collection of the Qur'an: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments. *Der Islam* 78:1–34.
- Nöldeke, Theodor, Friedrich Schwally, Gotthelf Bergsträßer, in Otto Pretzl.** 2013. *The History of the Qur'an*. Texts and Studies on the Qur'an 8. Leiden: Brill.
- Radiciotti, Paulo, in Arianna D'Ottone.** 2008. I frammenti della Qubbat al-khazna di Damasco: A proposito di una scoperta sottovalutata. *Nea Rhome* 5:45–74.
- Sadeghi, Behnam, in Mohsen Goudarzi.** 2012. Ṣan'ā' 1 and the Origins of the Qur'an. *Der Islam* 87, št. 1–2:121–129.